

зили і наметы і обозы іх побравшы з великімі лупы славою і з звітязством до русі вернуліся (4826).

Для абазначэння выніку бітвы аўтар карыстаецца наступнымі словамі: **звітязство** (**зветязство**, **звітязтво**, **вितязство**) 'перамога', **поражка** 'паражэнне': одержавшы славное звітязство (4546); жоны дэти добытки череды стада і велблюды іх до Руси з зветязством вывели (4656); звітязтво половцы одержали (4616); Лаврентий... з витязством до Витебска приехал (5316); Игор... был поражен от Романа... великою поражкою (440). Лексема **поразка** ў пэўным кантэксце набывае значэнне 'перамога': о поразце великой князя Ярослава над Светополком (4556). Адпаведна той, хто перамог у баі, называецца **звітязца**: Изяслав Давыдович будучи без битвы звітязцою до Киева въехал (4786).

Прааналізаваныя прыклады даюць падставу меркаваць, што ваенная лексіка помніка адпавядала патрэбам часу і ахоплівала ўсе бакі ваеннага жыцця. Ваенныя падзеі тых часоў наклалі свой адбітак на слоўніковы састаў гэтага разрада лексікі. Большая частка ваеннай лексікі помніка выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове з тым жа значэннем.

¹ Гл.: "Хроніка" М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст. // Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу. F.IV.688.

² Гл.: Памецька Н. К. Абазначэнне войскі і яго частак у старабеларускай пісьменнасці // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1983. №3. С.105.

³ Гл.: Булыка А. М. Лексічныя запазычэнні ў беларускай мове XIV–XVII стст. Мн., 1980. С.61 і наст.

⁴ Гл.: Памецька Н. К. Назвы зброі ў помніках беларускай пісьменнасці XV–XVII стст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. №5. С.107 і наст.

А.В.ГУБКИНА

СЕМАНТЫКА І ўЖЫВАЛЬНАСЦЬ НАЗВАЎ АСОБ ПАВОДЛЕ ВІДУ ДЗЕЙНАСЦІ (на матэрыяле Беларуска-расійскага слоўніка М.Байкова і С.Некрасэвіча. Мн., 1925)

Лёс назоўнікаў са значэннем асобы паводле віду дзейнасці, як і іншых слоў, змешчаных у БРС-25, розны. Адны з іх захавалі сваё лексічнае значэнне без змен, частка слоў у наш час мае іншае лексічнае значэнне, некаторыя выйшлі з актыўнага агульнага ўжытку.

1. Да групы слоў, у значэнні якіх адбыліся пэўныя змены, адносяцца **алейніца**, **бакаляр**, **вагар**, **дарадца**, **паказчык**, **пральля**, **служэбнік**.

Слова **алейніца** ў значэнні 'торговка маслом', як яно перакладаецца ў БРС-25, у сучаснай мове не ўжываецца. Але БРС-25 падае і іншае значэнне гэтага слова, якое захавалася да нашага часу – 'бутэлька, бляшанка, каністра для алею' (ТСБМ 1,223). Гэтае ж значэнне слова **алейніца** адлюстравана і ў ЭСБМ (1,87).

Бакаляр у БРС-25 перакладаецца як 'деревенский учитель'. Паводле ЭСБМ, паходзіць ад польскага *bacalar*, якое ў сваю чаргу ад лацінскага *baccalaureus* (< *baccalaureatus*), што азначае 'увенчаны лаўрам' (1, 182). ГСБМ падае два значэнні гэтага слова: 1. *Бакалаўр*. 2. *Школьны настаўнік*. Прычым у помніках беларускага пісьменства яно ўжывалася ў некалькіх графіка-арфаграфічных варыянтах – **бакаляр**, **бакаляръ**, **бокаляръ**, **боколаръ** (1, 179). У ТСБМ слова **бакалаўр** адлюстравана ў наступных значэннях: 1. *Дайней у заходнееўрапейскіх і рускіх універсітэтах (цяпер у Англіі) – першая вучоная ступень*; 2. *У сучаснай Францыі і некаторых іншых краінах – асоба, якая скончыла сярэдняю школу* (1, 328). У СБН **бакаларъ** – 1. *Клиросный дякъ, дячекъ*; 2. *Школьный учитель* (с.12.). Такім чынам, паступова змяняючы свой першапачатковы графіка-арфаграфічны выгляд, слова **бакаляр** набывала і новае значэнне. У апошні час у сувязі са зменамі ў сістэме адукацыі ўжыванне слова **бакалаўр** прыметна актывізуецца.

* Напісанне слоў падаецца па БРС-25.

Слова **вагар**, якое ў БРС-25 перакладаецца як **весовщик**, у ТСБМ у гэтым значэнні не адлюстравана. У сучаснай мове ёсць слова з іншым націскам (на другім складзе) **вагар**, якое, паводле ТСБМ, мае наступныя значэнні: 1. *Рычаг для рэгулявання чаго-небудзь або кіравання чым-небудзь*; 2. *перан. Сродак для ажыццяўлення якой-небудзь дзейнасці* (1, 447). А ў значэнні *'той, хто займаецца ўзважваннем або наглядае за ўзважваннем'*, у сучаснай мове ўжываецца назоўнік **вагаўшчык**, які з'яўляецца памарфемнай калькай рускага **весовщик**.

Слова **дарадца** як адпаведнік рускага **советник**, можна меркаваць, у сучаснай беларускай мове змяніла не толькі сваё значэнне, але і структуру. У якасці літаратурнай нормы ўжываецца **саветнік**. У ТСБМ **дарадчыкам** называецца *'той, хто дае парады'* (2, 139). Слова **дарадца** падаецца з паметай "Разм." і тлумачыцца як *'тое, што і дарадчык'* (2, 139). Аднак у апошні час у сродках масавай інфармацыі робяцца спробы ўжываць назоўнік **дарадца**, як і ў 20–30-я гг., у значэнні *'назва пасады ў некаторых установах (міністэрствах, пасольствах)'*. Слова **дарадца** запазычана з польскай мовы (параўн. *doradca*).

Страціла былое лексічнае значэнне ў сучаснай беларускай мове і слова **паказчык**, якое ў БРС-25 перакладаецца на рускую мову як **предъявитель, указчик**. У наш час гэтым словам адпавядаюць **прад'яўнік, паказальнік**. Слова ж **паказчык** у сучасных слоўніках мае зусім іншае значэнне: 1. *Прымета, сведчанне чаго-небудзь*; 2. *звычайна мн. Звесткі, атрыманыя ў ходзе якога-небудзь дзеяння, працэсу, паводле якіх можна меркаваць аб яго выніках*; 3. *У матэматыцы – лічба або літара, якая паказвае ступень, у якую ўзводзіцца дадзены лік або выраз* (ТСБМ 3, 608).

Змяніла значэнне і стылістычную афарбоўку слова **пральля**, якое ў БРС-25 перакладаецца як **прачка**. У сучаснай беларускай мове *'работніца, якая займаецца мыццём бялізны'*, называецца **прачкай** (ТСБМ 4, 390). Зараз жа **пралляй** называецца *'жанчына, якая займаецца прадзеннем'*, прычым у ТСБМ гэтае слова падаецца з паметай "Разм." (4, 340). Цікава, што сувязь са сваім першапачатковым значэннем слова **пралля** захавала ў дыялектнай мове. У СБГ (4, 86) **пралляй** называецца *'водмель, дзе мылі бялізну'*. Аднак у той жа час у гэтым слоўніку падаецца і іншы адпаведнік слову – **папрадуха** – і прыводзяцца варыянты слова ў гэтым значэнні – **пралья, прайля**. Відавочна, тут таксама мае месца аманімія, бо значэнні гэтых слоў істотна разыходзяцца. Слова **папрадуха** (*'жанчына, якая займаецца ручным прадзеннем'*) фіксуецца і ў ТСБМ (4, 25) з паметай "Уст.", нарматыўнае – **прадзільшчыца**, жан. ад **прадзільшчык** – *'кваліфікаваныя рабочы ў тэкстыльнай прамысловасці, заняты вырабам пражы'* (ТСБМ 4, 319).

Слова **служэбнік** страціла значэнне асобы чалавека і набыло іншае. У БРС-25 яно перакладаецца на рускую мову як **служитель**. У СБН **служебнік** – *'къ услугамъ готовый слуга'* (с.592). Але ў ТСБМ падаецца зусім іншае значэнне слова **служэбнік** – *'царкоўная кніга з тэкстам; па якой адбываецца служба'* (5, 1, 209).

2. Сярод назваў асоб, што выйшлі з актыўнага агульнага ўжывання, вылучаецца некалькі груп: 1. Не зафіксаваныя сучаснымі нарматыўнымі слоўнікамі; 2. Уключаныя ў нарматыўныя слоўнікі з паметай "Уст."; 3. Ужывальныя толькі ў дыялектнай мове.

2.1. Не зафіксаваны сучаснымі нарматыўнымі слоўнікамі наступныя назвы асоб: **адумысловец, гончык, зборца, падавач, памагач, пасродак**.

Значную цікавасць уяўляе слова **адумысловец** у значэнні *'специалист'* (БРС-25). У ЭСБМ, дзе яно параўноўваецца з польскім *umyslowiec*, адзначаецца, што беларускае слова ўзнікла як культурнае новаўтварэнне ў 20-я гг. XX ст. Адсутнасць слова **адумысловец** у ТСБМ сведчыць аб тым, што яно не прыжылося ў сучаснай беларускай мове. Але ў апошні час у сродках масавай інфармацыі можна заўважыць ужыванне гэтага слова, толькі ў некалькі змененым выглядзе: **адмысловец** – *'спецыяліст'*. Вытворныя ад яго – **адмысловасць, адмысловы** фіксуюцца ТСБМ: **адмысловасць** – *'уласцівасць адмысловага'*, **адмысловы** – *'своеасаблівы, адметны, непаўторны; спецыяльны, асоба прызначаны; цудоўны, выдатны'*. (1, 155).

Гончык. Паводле БРС-25, гэта **ганец** – ‘той, каго пасылалі з тэрміновым паведамленнем; пасыльны’. Паводле ГСБМ, **гончык** – памяншальнае ад **гонець** (7, 61). У СБН слова **гончык** мае два значэнні: 1. *Гонец*; 2. *Гончая собака* (с.118). Увогуле, лексема **гончык** сучаснымі нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы не фіксуецца. Для назвы асобы ў прыведзеным вышэй значэнні (*‘ганец’*) ужываецца слова **пасыльны** (ТСБМ 4, 96).

Рускае слова **сборщик** у БРС-25 з’яўляецца перакладам слова **зборца**. Назоўнік **зборца** сустракаецца і ў СБН, дзе мае рускі эквівалент **сборщик** (с. 196). У сучаснай беларускай мове ўжываецца слова **зборшчык**, два значэнні якога падаюцца ў ТСБМ: 1. *Той, хто займаецца зборам чаго-небудзь*; 2. *Рабочы, які займаецца зборкай* (2, 432).

‘Асоба, якая ўласнаручна падае, аддае які-небудзь дакумент, пісьмо і пад.’ (ТСБМ 3, 504) у сучаснай беларускай мове называецца **падавец** або **падаўца**. У БРС-25 словам **податель** перакладаецца беларуская назва **падавач**, якая сучаснымі слоўнікамі не фіксуецца. ‘*Чалавек, які дапамагае каму-небудзь*’, на пачатку стагоддзя меў назву **памагач**. У сучаснай беларускай мове гэта слова замянілася словамі **памагаты** – ‘той, хто памагае каму-небудзь, падручны’ (ТСБМ 3, 646) і **памочнік** у тым жа значэнні (с.654).

Слова **пасродак** у БРС -25 перакладаецца як **посредник**. Паводле СБН, **пасродак** мае два значэнні: 1. *Пасрэднік*; 2. *Сярэдзіна* (с.309). Сучасныя слоўнікі гэта слова ўвогуле не змяшчаюць. Замест яго ўжываецца **пасрэднік**, якому ў ТСБМ даецца тры азначэнні: 1. *Той, хто садзейнічае пагадненню, здзелцы паміж кім-небудзь*; 2. *Той, хто дапамагае наладзіць кантакт паміж кім-, чым-небудзь*; 3. *Суддзя, арбітр на манеўрах* (4, 85). Як бачым, страціўшы значэнне ‘*сярэдзіна*’, слова **пасрэднік** набыло новае значэнне – ‘*суддзя, арбітр на манеўрах*’.

2.2. Назвы асоб, зафіксаваныя ў ТСБМ з паметай “Уст.”: **аснач, балагол, купец, разьбяр**.

Слова **аснач** у БРС-25 перакладаецца рускім адпаведнікам **бурлак**, у ТСБМ мае значэнне ‘*працаўнік на сплаве лесу, плытагон*’ і памету “Уст.” (1, 285).

Выйшла з актыўнага ўжывання ў сучаснай беларускай мове і слова **балагол**. У БРС-25 яно мае два рускія адпаведнікі – 1. *Дилижанс*; 2. *Еврей возчик*. Гэтыя ж значэнні падаюцца ў ТСБМ, але з паметай “Уст.” (1, 330). СБГ падае слова **балагол** у значэнні ‘*возчык*’. (1, 155).

Цікавым з’яўляецца слова **купец**. У БРС-25 да яго прыводзяцца адпаведнікі **купец, покупатель**. У ТСБМ слова мае таксама два азначэнні: 1. *Уладальнік гандлёвага прадпрыемства, які займаецца прыватным гандлем. // У дарэвалюцыйнай Расіі асоба купецкага саслоўя*; 2. *уст. Пакупнік* (2, 757). У другім значэнні слова **купец** у сучаснай беларускай літаратурнай мове не ўжываецца і таму азначана як устарэлае. Але актыўна ўжываецца гэтая назва ў значэнні ‘*пакупнік, купец*’ у дыялектнай мове, што адлюстравана ў СБГ (2, 573). Тыя ж значэнні мела слова **купец** і ў мінулыя стагоддзі. СБН тлумачыць слова **купец** так: 1. *Продающий товарь*. 2. *Всякий покупатель* (с.260).

Слова **разьбяр** у БРС-25 перакладаецца адпаведнікамі **ваятель, скульптор**. У лексіку сучаснай беларускай мовы яно ўваходзіць у адным са сваіх значэнняў – ‘*майстар па мастацкай разьбе*’ – у актыўны разрад, у другім жа значэнні – ‘*скульптар*’ – у пасіўны, маючы памету “Уст.” (ТСБМ 4, 628).

2.3. Частка слоў, што актыўна ўжываліся на пачатку стагоддзя, зараз ужываюцца толькі ў дыялектнай мове, зафіксаваны дыялектнымі слоўнікамі. Гэта, напрыклад, такія словы, як **мысліўца і пастыр**.

Мысліўца. Гэта слова на пачатку стагоддзя ўжывалася ў значэнні ‘*паляўнічы*’ (у БРС-25 яно перакладаецца рускім адпаведнікам **охотник**). Слова **мысліўца** адлюстравана і ў СБН у значэнні ‘*охотникъ съ гончими*’ (с.296). Але ў літаратурнай мове ў такім значэнні яно не ўжываецца, а сустракаецца толькі ў СЦГ (1, 233), праўда, у крыху змененым выглядзе: **мыслівы** ў значэнні назоўніка ‘*паляўнічы, які вядзе аблаву*’. Але ж у сучасных сродках масавай інфармацыі, напрыклад, сустракаецца гэта слова ў значэнні, сіна-

німічным з 'філосаф'. Паводле ЭСБМ, **мысліўца, мыслівец** запазычаны са старапольскай мовы, паходзяць ад **myśliwiec, myśliwstwo**, якія ад **myśleć, myśl** (7, 118).

Дыялектным у сучаснай мове стала і слова **пастыр** у значэнні 'пастух' (БРС-25). У ТСБМ яго падаецца з паметай "Абл." у гэтым жа значэнні (4, 92). Паходзіць слова **пастыр**, паводле ЭСБМ, дзе даюцца такія яго ва-рыянты, як **пастырь, пастар, пастэр, пасцір**, з царкоўнаславянскай мовы (8, 199). У значэнні 'той, хто пасе статак', слова **пастыр** канчаткова выцеснена з ужывання ў літаратурнай мове рускім **пастух** (ТСБМ 4, 92). Але, паводле Слоўніка іншамовных слоў (Булыка), існуе некалькі зменены выгляд гэтага слова, якое тлумачыцца як 'пратэстанцкі свяшчэннік' і па-ходзіць ад лацінскага **pastor** – 'пастух'.

Такім чынам, назіранні над назвамі асоб паводле віду дзейнасці ў БРС-25 і супастаўленне тагачасных слоў з цяперашнімі эквівалентамі сведчаць аб тым, што існуе некаторая неадпаведнасць у семантыцы, сферы ўжывання, актыўнасці ўжывання і іншыя адрозненні. Вялікая колькасць назваў асоб захавалася ў мове, не змяніўшы ні сваю форму, ні сваё лексічнае значэнне, што складае каля трэцяй часткі слоў, разгледжаных у артыкуле. Прыкладна столькі ж слоў змянілі сваё лексічнае значэнне. Шматлікія назвы асоб паводле віду дзейнасці выйшлі з актыўнага агульнага ўжывання. Лёс гэтых слоў розны: прыкладна пятая частка слоў, разгледжаных у артыкуле, у сучаснай беларускай мове лічацца ўстарэлымі, іншыя ўжываюцца толькі ў дыялектнай мове, некаторыя словы з ужывання зніклі ўвогуле і сучаснымі нарматыўнымі слоўнікамі не фіксуюцца.

Скарачэнні

БРС-25 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. Мн., 1925; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып.1–17. Мн., 1982–1998; **СБГ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. Мн., 1979–1986; **СБН** – Носовіч І.І. Словарь белорусскаго наречія. СПб., 1870; **СЦГ** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. У 2 т. Мн., 1990. Т.1; **Булыка** – Булыка А.М. Слоўнік іншамовных слоў. Мн., 1993; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Мн., 1977–1982; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1–8. Мн., 1978–1993.

Л.І.БЯГІНІНА

АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАГА «ЗАСВАЕННЯ» СТАРАСЛАВЯНІЗМАЎ У БЕЛАРУСКІХ І НЕКАТОРЫХ ІНШЫХ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРКАХ

Стараславянзмы, якія трапілі ў дыялекты ўсходнеславянскіх моў, з'яўляюцца ў славістыцы асобнай значнай праблемай. Значэнне гэтай праблемы абумоўлена магчымасцямі ўздзеяння міжнароднай мовы шырокага распаўсюджвання на вузка лакалізаваныя гаворкі, г.зн. закранаюцца пытанні тыпалогіі моўных сувязей.

Нашы назіранні паказалі, што для стараславянства, асіміліраваных народнай мовай, найбольш паказальны два шляхі развіцця семантыкі: 1) абагульненне, пашырэнне канкрэтнага сэнсу стараславянскага слова ці 2) звужэнне, канкрэтызацыя. Прычым для беларускіх гаворак тыповым з'яўляецца другі шлях (гл. далей: невеглас, несатварэнны і інш.).

Матэрыялам для нашага артыкула з'явіліся некаторыя словы беларускіх дыялектаў, якія з большай ці меншай ступенню верагоднасці можна аднесці да стараславянства. У некаторых выпадках лічыць слова стараславянскім запазычаннем нам дазваляюць у асноўным яго семантыка і арэал.

1. Стараславянзмы ў беларускіх дыялектах з пункту гледжання іх семантыка-стылістычных асаблівасцей.

Найбольш тыповым прыкладам можна лічыць адпаведнасць ст.-слав. акридъ 'саранча', запазычанае з грэч. ἀκρις, -ιδος з тым жа значэннем (S.A.3), ст.-бел. **акрыда** 'трава' (ГС 1,89) і рус. дыял. церск. **акрида** 'зняважл.слова' (СРНГ 1,207). Для беларускай і рускай моў гэта слова з'яўляецца стараславянствам. Кніжны характар запазычання пацвярджаец-